

Victor M. Pérez Díaz, *The return of civil society - the emergence of democratic Spain*, Harvard University Press, 1993, viii + 357 blz.

Voor een goede beoordeling van de processen van Europese eenwording is inzicht noodzakelijk in de ontwikkeling van de afzonderlijke Europese landen. Om deze reden is de Engelstalige publikatie van de originele en veelomvattende studie van de Spaanse socioloog Victor Pérez Díaz, *The return of civil society - the emergence of democratic Spain*, van groot belang. Pérez Díaz' boek geeft een uitstekend historisch overzicht van maatschappelijke ontwikkelingen in Spanje in vergelijking met West-Europa. Daarnaast heeft het boek ook theoretische relevantie door zijn hoogstaande discussie over de relaties tussen staat en markt, en de inrichting van de sociale orde. Bovendien is het werk gebaseerd op empirisch onderzoek naar de actuele politieke situatie, de positie van werknemers en hun belangorganisaties, en de rol van de kerk in Spanje.

Het boek focust op de historische achtergronden en de moeilijke economische en politieke condities waaronder Spanje, na een periode van relatief internationaal isolement als gevolg van de Franco-dictatuur (1939-1975), in de jaren zeventig een transitie kon doormaken van een dictatoriaal naar een democratisch bestuur. De hoofdstelling in het boek luidt dat een overgang van een dictatoriaal systeem naar een democratie een langdurig proces is dat slechts kan slagen indien er in de samenleving afgezien van de staat, sprake is van vrije markten, vrije organisaties, en een publieke sfeer. Deze stelling over het belang van het maatschappelijk middenveld bij de overgang van politieke regimes wordt in het boek ook kort getoetst voor de actuele ontwikkelingen in Midden- en Oost-Europa.

Een overgangsperiode kan volgens de auteur worden onderscheiden in een drietal verbonden processen. In het transitieproces wordt door de betrokken actoren de nieuwe regelgeving geformuleerd (Grondwet en Arbeidswetgeving). In het proces van consolidatie ont-

staat de verwachting in het land dat de basisregels van het nieuwe regime zullen worden gerespecteerd (en niet meer worden bedreigd door buitenlandse invasies, sociale revoluties of staatsgrepen zoals in Spanje 1981). In het proces van institutionalisering ten slotte verkrijgt het nieuwe bewind legitimiteit en worden de nieuwe regels geïnternaliseerd door de leden van de samenleving. Volgens Pérez Díaz is dit laatste proces in Spanje, twintig jaar na de transitie nog niet voltooid.

#### *Burgerlijke samenleving*

Pérez Díaz stelt dat de 'burgerlijke samenleving' een noodzakelijke voorwaarde is voor het succesvol doorlopen van dit institutionaliseringsproces. De auteur definieert daarbij de burgerlijke samenleving, in tegenstelling tot de achttiende-eeuwse Schotse filosofen, en later Hegel en Marx, expliciet buiten het domein van de staat. Het begrip 'civil society' verwijst daarbij naar 'sociale instituties, zoals markten en vrije organisaties, en naar een publieke sfeer, die buiten de directe controle, in strikte dan wel gematigde betekenis, van de staat valt' (p. 57).

Cruciaal in deze opvatting is de 'getijdewisseling' tussen enerzijds staatsorganen, verantwoordelijk voor recht en orde alsmede voor het leveren van diensten, en anderzijds een groot aantal autonome actoren die met elkaar en met de staat in een nu eens coöperatieve en dan weer conflictueuze verhouding staan. Volgens Pérez Díaz is het morele belang van de staat in de westerse wereld sinds de economische crisis van de jaren zeventig afgenomen. In het vrije publieke debat proberen maatschappelijke organisaties hun belangen met behulp van uiteenlopende motivaties, symbolen en strategieën te behartigen. Het handelen van deze actoren krijgt daarbij richting door het bestaan van tradities. Deze tradities, die worden gedefinieerd als instituties (regels en verwachtingen) zowel als culturele praktijken (geloofsovertuigingen, rituelen, mythen en ideologieën), leiden tot een regelmatig en voorspelbaar gedrag.

Deze gedachtengang wordt toegepast op de Spaanse overgang van dictatuur naar democratie. Het verhaal wordt ingekleurd door te wijzen op het blijvende belang van het 'nationale trauma' (de Spaanse burgeroorlog), de erosie van de franquistische corporatieve structuur na 1960, 'heilige teksten' en 'exemplarische instituties' van nationale eenheid (zoals de Grondwet van 1931 en 1978 en de Monarchie), en 'rituelen' (de eerste democratische verkiezingen en het tekenen van neo-corporatistische akkoorden). Dit betekent volgens de auteur dat alternatieve verklaringen van de transitie die wijzen op de 'rationele' compromisbereidheid van de belangrijkste politieke actoren op kritieke momenten, de internationale druk van buitenaf, de modernisering van de samenleving, en de successiestrijd na de dood van Franco, onvoldoende oog hebben voor de historisch-culturele betekenis van de wederopstanding van de burgerlijke maatschappij, die in de eerste decennia van het Franco-regime volledig overwoekerd was door het autoritaire staatsoptreden.

De theoretische argumentatie wordt in het boek met veel empirisch materiaal geïllustreerd. In hoofdstuk drie wordt de ontwikkeling van het maatschappelijk bestel besproken aan de hand van de transformatie van de rol van de kerk en de religie in Spanje. Centraal staat de vraag waarom de kerk onlosmakelijk verstrengeld raakte met de Franco-dictatuur, waarom zij zich vervolgens vervreemde van de samenleving en sinds de transitie met de opkomst van het politiek pluralisme met een minder centrale politieke positie genoegen moest nemen.

### *Meso-regeringen*

In hoofdstuk vier wordt de problematiek van de grenzen van het overheidsbeleid besproken aan de hand van het functioneren van de Spaanse 'meso-regeringen', in territoriale en functionele zin. De regionale regeringsvorm ontstaat als vanaf 1978 de verschillende nationaliteiten binnen Spaanse grenzen eigen regionale culturele en politieke bevoegdheden krijgen als antwoord op de (soms met geweld ondersteunde) roep om autonomie uit voornamelijk Baskische en in mindere mate Catalaanse en Galicische hoek. De ontwikkelingsgang van de in totaal zeventien Autonome Gemeenschappen is van belang omdat zij in de ogen van de burgers legitimiteit verleent aan de Spaanse staat. Hier staat tegenover dat aan de nieuwe semi-federale structuur het prijskaartje hangt van een excessief groeiende overheidsbureaucratie op regionaal, provinciaal en lokaal niveau, zonder dat de centrale overheid evenredig wordt ontlast. Daarnaast moet de blijvende stabiliteit van deze organen nog blijken omdat het territoria-

le domein van de Autonome Gemeenschappen een heterogene bevolking insluit, zoals overigens het parlementaire debat over 'de eenheid van de Spaanse natie' in 1994 nog pijnlijk duidelijk heeft gemaakt.<sup>1</sup>

De tweede 'spontaan uitgevonden' regeringsvorm betreft de overlegeconomie op sociaal-economisch terrein die in het begin van de jaren tachtig een aantal centrale akkoorden heeft opgeleverd tussen de representatieve sociale partners en de overheid. Volgens Pérez Díaz heeft dit overleg geleid tot een beheersing van de inflatie door loonkostenmatiging en de politieke legitimiteit bevorderd. Hier staat echter tegenover dat de betrokken organisaties ondanks een uitgebreide agenda niet bereid geweest zijn fundamentele problemen bij de kop te pakken, zoals het gebrekkige concurrentievermogen van de economie (p. 45), of een einde te maken aan de excessieve ontslagbescherming op de arbeidsmarkt (p. 224). Als gevolg hiervan zijn deze organisaties volgens de auteur mede verantwoordelijk voor het ontstaan van een omvangrijke duale arbeidsmarkt.

### *Werknemers en vakbonden*

Veel van de bovenstaande stellingnames krijgen hun definitieve fundering in hoofdstuk vijf van het boek, waar de resultaten van een drietal survey-onderzoeken naar het gedrag, de attitudes en de opinies van de Spaanse werknemers worden gepresenteerd. In een cross-sectorale studie zijn 3500 (1978), 2200 (1980) en 2200 (1984) werknemers ondervraagd. Doordat in het onderzoek vraagstellingen van Ronald Dores onderzoek naar Japanse en Britse bedrijven en Duncan Gallies onderzoek naar Franse en Britse arbeidersklasse deels zijn gerepliceerd, kunnen resultaten worden vergeleken. De algemene conclusie luidt dat de Spaanse werknemers, die van oudsher als radicaal worden gekarakteriseerd, binnen een zekere marge en meer dan hun vakbondsleiders, gematigde opvattingen en verwachtingen vertonen ten opzichte van hun belangenorganisaties en de bedrijven waar ze werkzaam zijn.<sup>2</sup> Werknemers accepteren de gezagsverhoudingen waaronder ze werken, mits er sprake is van aanvaardbare beloningen en arbeidsomstandigheden en van indirecte vertegenwoordigingen in representatieve organen. Dit brengt Pérez Díaz tot de stelling dat er sprake is van een 'impliciet sociaal contract' tussen werknemers, het management en de politieke klasse over het functioneren van de markteconomie en de gevestigde sociale orde. Deze stelling impliceert dat niet de vakbonden de werknemers tot matiging aanzetten (zoals in de neocorporatistische theorie), maar dat de werknemers de vakbonden op instrumentele wijze gebruiken voor arbeidsvoorwaardenverbetering (zonder dat werknemers lid

worden; de organisatiegraad in Spanje is thans niet meer dan 10-15% van de werkende beroepsbevolking).

Dit brengt Pérez Díaz bij de vraag in welke mate het huidige economische systeem moreel geaccepteerd wordt door werknemers. Volgens de auteur is er sprake van een ambivalente houding van werknemers, waarbij vooral vakbonden een gebrek aan representativiteit kennen. Onder moeilijke economisch-technologische condities moeten zij niet alleen het radicale en het gematigde deel van de achterban met elkaar verzoenen, maar ook de inactieve werknemers en outsiders vertegenwoordigen. Volgens de auteur is deze representativiteitscrisis een kernprobleem van de westerse kapitalistische democratie.

*The return of civil society* is een meesterlijk boek, het is zeer leesbaar geschreven en is onmisbaar voor begrip van het hedendaagse Spanje. Het sterkste punt van het boek is naar mijn mening dat de wijdstrekkende theoretische stellingnames over de inrichting van de sociale orde met rijk empirisch materiaal worden geïllustreerd. Het breed gedefinieerde begrip 'civil society' krijgt inhoud door de analyse van de totstandkoming van deelregeringen, en het uitgebreide survey-materiaal. Daarbij is van belang dat wordt aangetoond dat maatschappelijke organisaties institutionele veranderingen kunnen bewerkstelligen. Dit is een optimistische conclusie voor democratiseringsbewegingen in autoritair geleide landen. Een tweede conclusie is dat bij het strategisch handelen van actoren culturele tradities van belang zijn voor het bereiken van resultaten.

In het licht van het voorgaande kunnen vraagtekens worden gezet bij de centrale slotstelling van het boek, dat er sprake is van een crisis van de virtuele representatie van de vakbeweging als gevolg van haar complexe interne problematiek en de morele ambiguïteit van haar strategische beslissingen met betrekking tot de toekomst. Het is de vraag waarom juist deze generaliserende stelling de afsluiting van het boek vormt, en tevens, of zij ook geldig is voor andere Europese landen met een verschillende institutionele ontwikkeling. Voorts is het de vraag of deze stelling volledig recht doet aan de Spaanse situatie. Het is ongetwijfeld waar dat, gegeven de moeilijke economische situatie, het geringe ledental de Spaanse vakbeweging weinig strategische keuzes toestaat. Wellicht echter is er sprake van een overgang naar nieuwe vertegenwoordigingsvormen, die bij voorbeeld, zoals in Spanje, bepaald worden door de uitslagen van de personeelsraadsverkiezingen. Daarnaast heeft Pérez Díaz' stelling over het impliciete sociaal contract een causaliteitsprobleem in zich omdat moeilijk is vast te stellen hoe werknemers

en vakbondsleiders in onderlinge interactie hun standpunten bepalen. Dit laat niettemin de inderdaad belangrijke vraag onverlet hoe individuen beschermd kunnen worden tegen de risico's van (autoritair) staatsingrijpen, werkloosheid en de milieuproblematiek. Daarbij spelen niet alleen vakorganisaties, maar ook andere maatschappelijke actoren zoals politieke partijen, lobby-clubs, en nieuwe sociale bewegingen een belangrijke rol. Precies hier echter houdt de empirische onderbouwing op en krijgt het boek een meer filosofisch karakter, zonder dat nader wordt gedocumenteerd hoe bij voorbeeld beleidsprocessen en collectieve onderhandelingen bepaalde groepen al dan niet buitensluiten of bevoordelen. Ten slotte zou het, hoewel een counterfactual moeilijk te bewijzen is, voor een definitieve beoordeling van de Spaanse situatie interessant zijn de vraag te beantwoorden of er alternatieve ontwikkelingspaden van de autoritaire dictatuur naar de huidige democratie mogelijk waren en welke actoren die tot stand hadden moeten brengen.

M. van der Meer  
Universiteit van Amsterdam

## Noten

1. Pérez Díaz wijst hier op de gedeelde culturele bronnen die ten grondslag liggen aan de regionale gemeenschappen. Het is een interessante vraag voor toekomstig onderzoek om te bezien of er een relatie bestaat tussen de historische wortels van de verschillende regio's en de effectiviteit en responsiviteit van de nieuwe bestuursorganen, zoals Putnam betoogt voor de Italiaanse deelregeringen (voor een bespreking zie elders in dit nummer).

2. Voor de standpunten van vakbondsleiders zie R. Fishman, 'Working-class organization and the return of democracy in Spain', 1991.

---

Amitai Etzioni, *A Responsive Society. Collected Essays on Guiding Deliberate Social Change*, San Francisco and Oxford, Jossey Bass, 1991, 479 blz.

Deze publikatie is een voorbeeld van uitgaven gewijd aan de (opnieuw naar voren gebrachte) betekenis van waarden en cohesie voor de moderne westerse samenleving, in het bijzonder de VS en West-Europa. Tot die reeks kan worden gerekend een vroegere boekuitgave van Amitai Etzioni, *The Moral Dimension. Toward a*

*New Economics*, 1988, verder: Philip Selznick, *The Moral Commonwealth. Social Theory and the Promise of Community*, 1992, en James Q. Wilson, *The Moral Sense*, 1993. Al deze publikaties vormen een afspiegeling van het recente debat in de VS over de betekenis van 'gemeenschap' voor moderne samenlevingen (voor een deel onder de vlag van het communalisme). Het bereikte al snel, met name via de genoemde publikatie van Philip Selznick, Nederland ten tijde van het laatste kabinet-Lubbers. Vooral rond de toenmalige minister van Justitie E. Hirsch Ballin werd getapt uit dit arsenaal voor een hernieuwd denken over gemeenschap in politiek en maatschappij (zie: boekbespreking van Th. Jansen en A. Klink van het genoemde boek van P. Selznick in *Beleid en Maatschappij*, 1993 nr. 3, p. 157 t/m p. 161). Philip Selznick was in 1993 te gast aan het Schoondijkinstituut in Tilburg. Dat mondde uit in een publikatie waarin een bloemlezing van bijdragen van Nederlandse auteurs uit de kring van de politieke en sociale wetenschappen. Deze bredere receptie vond vervolgens een voortzetting en aanvulling na de CDA-voorzet via Hirsch Ballin en Klink in een sociaal-democratisch equivalent in: *Socialisme en Democratie*, nr. 7/8, 1994, p. 322 t/m p. 349. Dit nummer onder de veelzeggende titel 'Voor God en Vaderland. Burger-schap en gemeenschapszin in Nederland' bevatte bijdragen van opnieuw E. Hirsch Ballin, verder van H. van Gunsteren, J. de Beus, C. Klop, I. de Haan, H. Zwart, B. van Stokkom en W. Witteveen. De redactie was in handen van M. Bovens, M. Trappenburg en W. Witteveen.

Het is niet de bedoeling om deze receptie in deze boekbespreking aan een nadere analyse te onderwerpen. Om meer dan één reden zou dat overigens de moeite waard zijn. Ik verwijs ernaar vanwege de introductie van dit boek tegen de achtergrond van het gedachtengoed uit de VS waarop in Nederland op dit ogenblik wordt teruggegrepen. Er is voor mij nog een andere reden om dit boek in de schijnwerpers te plaatsen. Etzioni is – voor diegenen die vanaf de jaren zestig georiënteerd zijn op Amerikaanse sociaal-wetenschappelijke literatuur – een bekende. Een auteur die door alle golven van de jaren zestig tot de dag van vandaag steeds opnieuw naar voren treedt. Het is de moeite waard om te registreren hoe een dergelijke auteur evolueert na de klassieke werken uit de jaren zestig: *A Comparative Analysis of Complex Organizations. On Power, Involvement, and their Correlates*, 1961, en vooral: *The Active Society. A Theory of Societal and Political Processes*, 1968. Van zijn publikaties sinds de jaren zestig valt op dat een aantal boeken niet of nauwelijks Nederland heeft bereikt. Het gaat om boeken die in de VS in het politieke en maatschappelijke debat een

rol speelden. Ik noem onder andere: *Capital Corruption. The New Attack on American Democracy*, 1984; *An Immodest Agenda; Rebuilding America Before the Twenty-First Century*, 1983. Het geldt ook in zekere mate voor het hier te bespreken boek van 1991: *A Responsive Society*. Iets van de betrokkenheid en bekendheid van Etzioni komt tot uiting in een vraaggesprek van Maarten Huygen met Etzioni in *NRC/Handelsblad* van 30 december 1994. Daarin wordt de auteur opgevoerd als de oprichter van de communitaire beweging. Na zich in de VS krachtig te hebben geweerd, richt hij zich nu ook op Europa. Het interview is daarvan een indicatie. En passant geeft hij daarin adviezen over de richting die Nederland zou moeten ingaan en welke niet.

*A Responsive Society* is, zoals ook de ondertitel aangeeft, een bundel van eerdere bijdragen – al dan niet bewerkt en aangevuld met aantekeningen. Het eerste en laatste essay in deze bundel zijn nieuw. Ze fungeren als twee steunpilaren voor het geheel. Het algemene thema wordt door Etzioni omschreven als een 'Theory of Societal Guidance', waarin morele overwegingen volgens hem in vergelijking met vroeger werk meer naar voren komen.

Het boek is opgebouwd uit vier delen. Het eerste deel (met als titel 'The Need for Social Change') bevat een nieuw essay dat gelijk staat met de geloofsbrieven van de auteur. Het tweede deel, 'The Elements of Social Change', bevat naast eerdere bijdragen aanvullende aantekeningen bij 'Decision Making and Social Change', bij 'The Responsive Community' en bij 'Politics and the Public Interest'. Deel drie is gewijd aan 'The Structure of Social Change'. Hier zijn de aanvullende aantekeningen geconcentreerd op 'Encapsulating and Self-Sustaining Systems' en 'Unification and Integration of Systems'. Het laatste en vierde deel is de apotheose van de benadering vanuit morele overwegingen; 'The Ethics of Social Change' met aantekeningen bij 'Ethics and Change' en het nieuwe essay 'The Moral Dimension in Policy Analysis'.

In deze bespreking is het niet doenlijk om de uiteenlopende onderwerpen onder de algemene kop van sociale verandering de revue te laten passeren. Het boek laat na lezing de indruk achter van 'an Everything Expert', zoals de auteur in het voorwoord met zelfspot een typering van hem door het magazine *Time* aanhaalt. Tegenover deze ervaring van rijk geschakeerde bloemlezing is er ook een andere. Voor diegenen die zich Etzioni van zijn klassieke werken uit de jaren zestig herinneren, komt het boek neer op een vernieuwd taxeren van zijn concepties en theoretische noties uit die tijd. Voor mij blijft dan mijn eerder oordeel overeind. De

gedifferentieerde analyse in de meso-benadering van *A Comparative Analysis of Complex Organizations* met als brandpunt het 'compliance'-begrip (power and involvement in normative, utilitarian and coercive organizations) overtuigt me nog steeds meer dan de 'sweeping notes' over 'guidance' in de macro-benadering van *The Active Society*. Tegen deze achtergrond is het jammer dat in de nieuwe overzichtspublikatie – doelbewust, zoals Etzioni meedeelt – de 'Compliance Theory', waar velen steeds opnieuw en met vrucht op hebben teruggegrepen, buiten beschouwing blijft. Dat is overigens geen toeval, want *A Responsive Society* van 1991 heeft qua optiek veel gemeen met *An Active Society* van 1968.

Wat is nu de kern van de optiek van de auteur, zoals die vooral tot uiting komt in het meer centraal stellen van morele waarden?

Zijn benadering is een voortzetting van zijn pleidooi in *The Moral Dimension* van 1988 om de gebruikelijke rationele benadering die gebaseerd is op de utiliteit van middelen, gegeven bepaalde doelen en behoeften, aan te vullen en te verruimen met een rationaliteit, verbonden met waarden en andere drijfveren van gedrag. Een belangrijk deel van het betoog ook in *A Responsive Society* is bedoeld om duidelijk te maken dat het verwerken van die waarden en drijfveren in de gebruikelijke utiliteitsfuncties uiteindelijk geen oplossing biedt en tot een niet acceptabele reductie leidt in het inzicht van gedrag, en sociaal gedrag in het bijzonder. Tot zover heeft Etzioni niet veel woorden nodig om mij te overtuigen van deze differentiatie van rationaliteit. Hij volgt daarin overigens andere auteurs in de sociale en economische wetenschappen, als hij de benadering vanuit (mono)utiliteit openbreekt.

Met Max Weber, die naast Zweckrationales Handeln Wertrationales, Affektueles en Traditionales Handeln onderscheidt, kan men zich wel afvragen of de tweedeling van Zweckrationales en Wertrationales Handeln niet nog te weinig gedifferentieerd is. Een verwijzing naar 'parsimony' om niet meer te differentiëren bij de voorgestelde tweedeling is mijns inziens wat vergezocht. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat de laatste onderdelen in *A Responsive Society* toch in de richting van een breder waardenpluralisme gaan en ook meer recht doen aan de uitgesproken geleedheid van persoonlijk gedrag (the multiple self).

Een tweede aantekening betreft dat het één ding is te attenderen op de noodzaak van een gedifferentieerde benadering van (rationeel) gedrag in studie en analyse, maar dat het gestalte geven aan zo'n analyse een noodzakelijke volgende stap vormt, tegelijkertijd de meest uitdagende en moeilijkste. Die passages in het boek waar dat laatste tastenderwijs – empirisch en theoretisch – wordt beproefd, waren voor mij het boeiendst en leerzaamst. Daarin proeft men ook dat Etzioni een vak-socioloog is. Ze overtuigen iemand – meer dan een uitzetting over de noodzaak van een opgerekte analyse van maatschappelijk gedrag – van het belang van die gedifferentieerde benadering.

Bovendien is het opnieuw naar voren halen van waarden en normen, van morele standaarden, in het bijzonder een pleidooi voor communalisme en voor gemeenschap, op zich een teken van verdere evolutie in de sociale wetenschappen. Dat neemt niet weg dat het dilemma dat met name Max Weber zo scherp formuleerde en hem bracht tot de vuistregel van waarde vrije wetenschap, overeind blijft. Niet het feit dat Etzioni het adagium van waarde vrije wetenschap in strikte zin loslaat, wekt bevreemding, maar wel dat hij te gemakkelijk heen stapt over de eigen positie die wetenschap op dit vlak inneemt ten opzichte van stromingen en bewegingen.

De andere component in dit nieuwe boek van Etzioni is de macro-benadering en de inzet voor 'progressieve' idealen. Samen met de verbreding van de mono-utilitaire gedragsbenadering vormt dit voor de auteur de hoofdlijn van ordening en perspectief. Ten aanzien van die component – met alle respect voor de waarden die Etzioni expliciet aangeeft aan te hangen – vind ik *A Responsive Society* even weinig overtuigend als indertijd *An Active Society*. Ook al ontkent de auteur het, het ademt de geest van een voluntaristische benadering, waarbij de oriëntatie op macro-thema's onvoldoende recht doet aan de complexe eigen dynamiek van sociale actoren, van instituties en organisaties. Ten aanzien van het laatste blijft nog steeds *A Comparative Analysis of Complex Organizations* van 1964 een baken. Het zal tegen deze achtergrond niet verbazen dat het hier besproken boek onvoldoende een brug slaat naar deze meso- en microwereld. Juist vanuit het belang van de macro-thema's is dit als een ernstig gemis op te vatten.

A.M.J. Kreukels  
Universiteit Utrecht